

Monika Szewczyk

Z problematyki uzależnień młodzieży – od uzależnienia do przestępstwa¹

Addiction among young people – from addiction to crime

Niniejszy artykuł stanowi wstęp do rozważań w zakresie problematyki uzależnień występujących wśród młodzieży szkolnej, w szczególności w zakresie form i rodzajów oraz przyczyn ich występowania. Problematyka ta jest istotna z uwagi na potencjalne zagrożenia jakie stanowią substancje uzależniające i ich wpływ na rozwój psychospołeczny młodego człowieka oraz proces uczenia się. Celem artykułu jest przybliżenie najczęściej występujących uzależnień wśród uczniów oraz ich związku z popełnianymi przestępstwami. W artykule odwołano się do wybranych teorii wyjaśniających przyczyny uzależnienia, jak i wskazano na podstawowe ich rodzaje występujące w środowisku szkolnym. Podjęta została również próba zdefiniowania pojęcia „uzależnienie” oraz omówienia zagadnień związanych z przyczynami jego powstawania. W dalszej części artykułu przedstawione zostały poszczególne rodzaje uzależnień występujące wśród uczniów oraz szczegółowa charakterystyka wybranych z nich. Do napisania publikacji wykorzystano literaturę fachową, głównie z dziedziny psychologii oraz pedagogiki, odwołano się również do analizy aktów prawnych. Przedmiotem rozważań uczyniono następujące pytanie: Jakie są główne przyczyny uzależnień wśród młodzieży szkolnej oraz czy występuje zależność pomiędzy uzależnieniem a przestępczością nieletnich? Przyjęta została teza, zgodnie z którą główną przyczyną występowania uzależnień wśród młodzieży uczącej się jest nieprawidłowa relacja rodzinna i środowiskowa, w której uczeń funkcjonuje.

¹ Artykuł powstał w oparciu o pracę dyplomową autorki pt. „Formy i rodzaje uzależnień wśród uczniów” przygotowanej w czerwcu 2023 r. w ramach Studiów Podyplomowych z zakresu przygotowania pedagogicznego. W pracy wykorzystano materiały dydaktyczne udostępnione w ramach studiów podyplomowych.

Słowa kluczowe: uzależnienie, przemoc, środowisko rodzinne, szkoła, alkohol, środki odurzające, czyn karalny, nieletni.

This article constitutes an introduction to the issues of addictions among schoolchildren, in particular, forms and types of addictions and the reasons for their occurrence. These issues are important because of the possible dangers posed by addictive substances and their impact on the psychosocial development of young people as well as learning process. The aim of the article is to present the most common addictions among schoolchildren and their relation to crimes committed. The article refers to selected theories explaining the causes of addiction and indicates the basic types occurring in the school environment. An attempt is also made to define the term “addiction” and to discuss issues related to its causes. In the following part of the article, different types of addiction occurring among schoolchildren and detailed characteristics of each of them are presented. The article refers to professional literature, mainly from the fields of psychology and pedagogy, as well as to an analysis of legal acts. The following question was addressed: What are the main causes of addictions among schoolchildren and is there a correlation between addiction and juvenile delinquency? The thesis was adopted according to which the main cause of addiction among young learners is an incorrect family and environmental relationship in which the student functions.

Key words: addiction, violence, family environment, school, alcohol, narcotics, criminal act, juvenile.

Wprowadzenie

Podjmując rozważania w zakresie problematyki uzależnień wśród dzieci i młodzieży należy z pewnością zdefiniować termin określający omawiane zagadnienie. Nie jest to pojęcie jednoznaczne, stąd też próbę jego wyjaśnienia podjęli liczni przedstawiciele doktryny. Zdaniem jednych powstaje ono w wyniku braku miłości, akceptacji i poczucia bezpieczeństwa inni stoją na stanowisku, że największym ryzykiem objęte są osoby o niskim poczuciu własnej wartości i nieumiejętności

rozwiązywania problemów. W opinii B. Danowskiego i A. Krupińskiej „zachowanie uzależniające to powtarzający się nawyk, zwiększający ryzyko choroby i związanych z nią problemów osobistych oraz społecznych”². Inny znawca tematyki Cz. Cekiera definiuje uzależnienie jako: „nałogowe odurzanie się środkami uzależniającymi pochodzenia naturalnego lub syntetycznego”³. P. Zimbardo wskazuje, że termin ten może mieć zastosowanie w odniesieniu do różnych zachowań, nad wykonywaniem których utracona została kontrola. Oznacza to, że dana osoba odczuwa przymus do powtarzania określonych czynności jak np. gry, hazard lub nadmierne korzystanie z Internetu⁴. Światowa Organizacja Zdrowia wskazuje natomiast, że uzależnienie to psychiczny i fizyczny stan wynikający z interakcji między żywym organizmem a substancją chemiczną (do których należą: alkohol, narkotyki, nikotyna, leki), charakteryzujący się zmianami i innymi reakcjami, takimi jak: konieczność przyjmowania danej substancji w sposób ciągły lub okresowy w celu doświadczania jej wpływu na psychikę lub by uniknąć objawów towarzyszących brakowi substancji⁵. Definicję przedstawionego pojęcia zawiera również Encyklopedia Socjologii, według której uzależnienie to „nadużywanie środków psychoaktywnych, które wprowadzone w określonej dawce do organizmu ludzkiego oddziałują na ośrodkowy układ nerwowy, powodując m. in. zmiany świadomości, percepcji i nastroju”⁶.

W oparciu o poglądy doktryny należy przyjąć, że uzależnienie w szerokim tego słowa znaczeniu obejmuje zarówno zależności od różnych substancji psychoaktywnych, jak też uzależnienia behawioralne (np. od gier, wyścigów, natrętnych zakupów, Internetu itd.). Można określić je zatem jako nawracające zaburzenie obejmujące procesy psychiczne, ale również często wegetatywne i somatyczne. Zasadniczą cechą uzależnień od substancji psychoaktywnych jest utrata kontroli nad procesami zachowania popędowego, a więc nad dążeniem do kontaktu z substancją, kompulsywne jej poszukiwanie i pobieranie. Dla wielu uzależnionych osób proces

² P. Majchrzak, N. Ogińska-Bulik, *Uzależnienie od Internetu*, Wyd. Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2010, s. 56.

³ Cz. Cekiera, *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Wyd. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1999, s. 10.

⁴ P.G. Zimbardo, *Psychologia i życie*, Wyd. PWN, Warszawa 1999, s. 31.

⁵ <http://www.osrodekjacki.pl/?id=12> (dostęp: 13.03.2023 r.)

⁶ Encyklopedia Socjologii, Wyd. Oficyna Wydawnicza, 1999, s. 285.

chorobowy przebiega przewlekłe z nawrotami, pojawiającymi się nawet po bardzo długich okresach abstynencji⁷.

Uzależnienie w wybranych teoriach naukowych

Przegląd wybranych definicji prowadzi do wniosku, że uzależnienie najczęściej traktowane jest jako psychiczny lub fizyczny stan spowodowany substancją, którą może być środek psychoaktywny, taki jak alkohol, narkotyk, lek, tytoń, a także czynność lub drugi człowiek. Toksyczna relacja między własnym „ja” a używką czy określoną czynnością, zaburza nie tylko prawidłowe spostrzeganie rzeczywistości, ale fałszuje obraz samego siebie, powodując destrukcję w wielu wymiarach życia danej jednostki. M. Griffiths wymienił wspólne symptomy charakterystyczne dla wszystkich uzależnień. Są nimi: tolerancja, objawy abstynencyjne, silna emocjonalna potrzeba, przymus używania, zmiany nastroju, depresja, nawroty choroby⁸. Uzależnienie więc to nic innego jak przyjmowanie określonych substancji lub dokonywanie powtarzalnych czynności w przyjętym okresie czasu, które prowadzi do biologicznego i psychicznego wyniszczenia organizmu.

Uporządkowania klasyfikacji teorii uzależnień dokonali M. Jędrzejko wraz z A. Neroj, K. A. Wojcieszkiem i A. Kowalewską⁹. Do głównych teorii wyjaśniających przyczyny tego zjawiska należy zaliczyć: teorie potrzeb, teorie biologiczne, teorie percepcji środowiska rodzinnego, teorie systemowe, teorie interakcji rodzinnych, teoria Edwarda J. Khantiziana. W związku z podjętą tematyką artykułu zasadnym jest przybliżenie poszczególnych założeń każdej z nich.

Teoria potrzeb zakłada, że zaspokojenie określonej potrzeby – miłości, bezpieczeństwa czy akceptacji, jest warunkiem prawidłowego funkcjonowania jednostki oraz przystosowania społecznego. Brak takiej możliwości stanowi źródło frustracji i negatywnych przeżyć często prowadzących do depresji. Blokada potrzeb, o której mowa, powoduje

⁷ W. Kostowski, *Podstawowe mechanizmy i teorie uzależnień*, 139 Alkoholizm i Narkomania 2006, Tom 19: nr 2, s. 140.

⁸ M. Griffiths, *Gry i hazard. Uzależnienia dzieci w okresie dorastania*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004, s. 93 oraz I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa 2009, s. 125.

⁹ M. Jędrzejko, A. Neroj, K. Wojcieszek, A., Kowalewska, *Teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, [w:] *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, M. Jędrzejko (red.), Warszawa 2009, s. 77 155.

zatem uruchomienie mechanizmów obronnych, które często przybierają postać określonego rodzaju używek. W tym przypadku substancje odurzające, narkotyki i alkohol stanowią alternatywną formę zaspokojenia potrzeby. Przyczyną blokady określonych potrzeb mogą być złe warunki socjalno-bytowe, konflikt w rodzinie, niepowodzenie w nauce lub pracy zawodowej.

Teorie biologiczne koncentrują się na analizie czynników neurologicznych, genetycznych i fizjologicznych¹⁰. W ostatnich latach badania naukowe dostarczyły dowodów na to, że proces powstawania uzależnienia będący wynikiem czynników neurologicznych, czyli zmian i zaburzeń w funkcjonowaniu mózgu, jest analogiczny dla różnego rodzaju substancji psychoaktywnych¹¹. Teorie te sprowadzają się do wyjaśnienia procesów zachodzących w tzw. ścieżce mózgowej, a dokładnie w ścieżce dopaminowej i ścieżce serotoninowej¹². Istotną rolę odgrywa tu dopamina, odpowiedzialna za odczucie przyjemności. Środki psychoaktywne wyzwalają dużą ilość tego neuroprzekaźnika, co poprawia samopoczucie, a w wyniku procesu tolerancji organizm domaga się więcej substancji lub czynności. Pozytywny stan pojawia się z czasem nawet w sytuacjach, miejscach, które wcześniej kojarzyły się z używką¹³. W przypadku teorii biologicznych duże znaczenie odgrywa również genetyka.

Kolejna z teorii – teoria percepcji środowiska rodzinnego opisana została przez F. Streita. Autor oparł swoją koncepcję na założeniu, według którego dla rozwoju dziecka kluczowe nie są obiektywne cechy środowiska rodzinnego, a sposób, w jaki to środowisko jest przez dziecko postrzegane¹⁴. Jego zdaniem relacje, jakie panują między poszczególnymi członkami rodziny, okazywane wsparcie, miłość, przyjęte metody wychowawcze, a nawet cechy charakteru rodziców mogą być inaczej postrzegane przez dzieci a inaczej przez ich rodziców¹⁵. Trudno nie zgodzić się z przyjętym założeniem. W końcu młodzież pozbawiona bliskości z własną rodziną jest bardziej podatna na presję rówieśniczą w zakresie używania narkotyków, picia alkoholu i dokonywania przestępstw. Wiąże

¹⁰ M. Jędrzejko, A. Neroj, K. Wojcieszek, A. Kowalewska, op. cit..., s. 59.

¹¹ J. Rogala – Obłękowska, *Rodzinne uwarunkowania narkomanii młodzieżowej*. [w:] M. Ziemska (red.), *Spoleczne konsekwencje integracji i dezintegracji rodzin*, Warszawa 1968: TWWP1999, s. 21.

¹² M. Jędrzejko, A. Neroj, K. Wojcieszek, Kowalewska, op. cit., s. 59.

¹³ <https://www.arka.lubin.pl/artykuly/mlodziez-i-droga-do-uzaleznienia/przyczyny-powstawania-uzaleznieniu-dzieci-i-mlodziezy/> Przyczyny powstawania uzależnień u dzieci i młodzieży, (dostęp z dnia: 24.03.2023 r.).

¹⁴ Z. B. Gaś, *Rodzina a uzależnienia*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1994, s. 21

¹⁵ M. Jędrzejko, A. Neroj, K. Wojcieszek, A. Kowalewska, op. cit., s. 79.

się to z faktem, iż nieletni sięgają po środki odurzające nie po to, aby zmienić siebie lub rzeczywistość, lecz po to, aby zmienić percepcję siebie lub rzeczywistości¹⁶.

Teorie systemowe zakładają, że rodzina powinna dążyć do zachowania równowagi w relacjach wzajemnego wsparcia, rozwiązywania konfliktów i zaspakajania potrzeb jej członków. Jeden z badaczy i przedstawicieli teorii systemowych, D. Stanton stworzył koncepcję homeostatycznego modelu rodziny narkomańskiej. W myśl tej koncepcji, system rodzinny przestaje funkcjonować prawidłowo, gdy zaburzone zostają w nim procesy komunikacji i wymiany emocjonalnej.¹⁷ W modelu rodziny D. Stanton uzależnienie rodzi się wówczas, gdy rodzice nie zgadzają się na usamodzielnienie dziecka, nie pozwalają mu dorosnąć i przejąć odpowiedzialności za swoje działania¹⁸.

Ostatnią grupę tworzą teorie socjologiczne, a wśród nich teoria anomii społecznej autorstwa R. Mortona oraz koncepcja kontroli społecznej E. Durkheima. Pierwsza z nich zakłada, że zachowania dewiacyjne nie są wynikiem ludzkich popędów a jedynie reakcją oczekiwaną przez społeczeństwo. Omawiana teoria wskazuje, że w sytuacji anomii jednostka reaguje jednym z pięciu sposobów przystosowania się do zaistniałej sytuacji, są to: konformizm, innowacja, rytualizm, wycofanie lub bunt¹⁹.

Z kolei koncepcja kontroli społecznej zakłada, iż uzależnienie pojawi się, gdy osłabiona będzie kontrola wewnętrzna i zewnętrzna człowieka. E. Durkheim uważał, że w określonych sytuacjach, jednostka przestaje się utożsamiać z powszechnie obowiązującymi zasadami oraz nie traktuje ich jako znaczące²⁰. T. E. Olearczyk, analizując literaturę oraz własne badania wykazała, iż negatywnie na dziecko wpływają: brak czasu rodziców, niewłaściwe więzi emocjonalne, rozpad rodziny, niechęć do nowych partnerów rodziców, brak umiejętności wychowawczych dorosłych, niezaradność życiowa, konflikty, przemoc. Te zjawiska mogą rodzić samotność dziecka. Wielu młodych ludzi nie akceptując tego doświadczenia za wszelką cenę chce zaprzyjaźnić się z innymi i poprawić relacje. Gdy jednak to się nie

¹⁶ F. Streit 1978, za Z. B. Gaś, *Rodzina a uzależnienia*, Wyd. UMCS, Lublin 1994, s. 20.

¹⁷ R.K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 198.

¹⁸ D.M. Stanton, *Family treatment approaches to drug abuse problems. A review*. Family Process, 18 (3), 1979, s. 251-280.

¹⁹ R.K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 2002, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 206-221; M. Petrykowska, *Patologia społeczna próba – definicji problemu*, [w:] M. Jędrzejko (red.), *Patologia Społeczna*. Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora s. 16-17.

²⁰ M. Petrykowska, op.cit..., s. 15.

udaje, zaczynają „poszukiwać szczęścia” w innych miejscach. Internet, narkotyki, leki, agresja, subkultury, sekty – to tylko przykłady „schronisk” przed złym samopoczuciem, przed brakiem bliskości z drugim człowiekiem²¹.

Według teorii interakcji rodzinnych J. S. Brooka czynnikami zwiększającymi ryzyko ukształtowania się uzależnienia od substancji psychoaktywnych są słaba więź z rodzicami, niekorzystne indywidualne cechy psychiki jednostki oraz obserwacja niewłaściwych zachowań rodziców²².

Jedną ze starszych hipotez powstawania uzależnienia jest teoria E.J. Khantziana, oparta o hipotezę samoleczenia, która ściśle wiąże przyjmowanie środków uzależniających z potrzebą zmniejszenia dyskomfortu psychicznego, który pojawia się w odpowiedzi na określone stresujące sytuacje życia codziennego. Środki uzależniające stosowane z wyboru zmniejszają poczucie dyskomfortu psychicznego i stanowią istotny sposób radzenia sobie z bolesnymi doznaniem i odczuciami²³.

Problem uzależnień wśród dzieci i młodzieży jest jednym z najczęściej pojawiających się problemów wychowawczych a także społecznych. Przyczyny uzależnienia mogą mieć różne podłoże, w tym związane z wiekiem, w szczególności z okresem dojrzewania. Okres ten to czas buntu, lekceważenia wypracowanych postaw wychowawczych i własnych idei, ale również podatność na wpływy środowiska i rówieśników. Sięganie po alkohol, inne środki odurzające lub uciekanie w świat wirtualny mogą być próbą sygnalizowania własnych problemów. W oparciu o literaturę przedmiotu można wyróżnić cztery grupy czynników sprzyjających powstaniu i rozwojowi uzależnień. Są to uzależnienia biologiczne, psychiczne uwarunkowania, społeczne uwarunkowania oraz czynniki duchowe w uzależnieniach.

Zdaniem W. Majkowskiego do biologicznej koncepcji uzależnienia należy zaliczyć następujące aspekty:

- podatność organizmu człowieka na różnego rodzaju uzależnienia;
- powstawanie w mózgu człowieka nieodwracalnych zmian;

²¹ T. E. Olearczyk, *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, Kraków 2007, s. 168-169.

²² J. Rogala-Oblękowska, *Przyczyny narkomanii. Wyjaśnienia teoretyczne*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1999, s. 90-91.

²³ E. J. Khantzian, *The self-medication hypothesis of substance use disorder: a reconsideration and recent application*. *Harvard Review of Psychiatry*, 1997, nr 5, s. 231-244.

- biologiczne oraz genetyczne uwarunkowania organizmu człowieka do przyjmowania, metabolizowania, a także odczuwaniu efektów działania uzależnienia²⁴

Cz. Cekiera na podstawie własnych badań, w etiologii uzależnień wyodrębnił psychologiczne i środowiskowe uwarunkowania zwiększające ryzyko uzależnień. Należą do nich następujące faktory²⁵:

I. Osobowościowe:

- brak stabilności emocjonalnej,
- objawy neurotyczne występujące już w dzieciństwie, lęk, poczucie krzywdy,
- poczucie zagrożenia, brak silnego wzorca ojca i matki w rodzinie,
- brak zdolności do wysiłku i umiejętności rozwiązywania problemów,
- niski poziom tolerancji na frustrację,
- subiektywizm, submisja, labilność emocjonalna,
- obniżone poczucie własnej wartości, silna potrzeba samorealizacji,
- niski stopień uspołecznienia i odpowiedzialności,
- niezaspokojona potrzeba afiliacji, potrzeba bycia w grupie,
- kierowanie się w życiu zasadą przyjemności, a nie powinności,
- obniżony system wartości i poczucia sensu życia;

II. Środowiskowe:

- rodzina niepełna, rozbita lub zagrożona rozbiciem,
- konflikty w rodzinie, niezgodność w metodach wychowawczych,
- brak więzi w rodzinie, rodzina małodziejna,
- jedyne dziecko w rodzinie z nadopiekuńczym systemem wychowania,
- oboje rodzice pracujący poza domem, często w delegacji,
- wysoka, rodzinna tolerancja dla palenia, picia, zażywania leków,
- środowisko toksykomanów, narkomanów, alkoholików,
- łatwy dostęp do narkotyków, alkoholu, leków i innych środków.

Do psychicznych uwarunkowań uzależnień należy zaliczyć wszystkie teorie nurtów, tj. poznawczego, behawioralnego, analitycznego jak również teorii osobowości.

Społeczne uwarunkowania uzależnień odnoszą się głównie do wpływu środowiska rodzinnego. M. Dziewiecki wskazuje trzy typy rodzin

²⁴ W. Majkowski, *Społeczny kontekst uzależnień*, [w:] „Studia nad Rodziną”, 2000, nr 2, s. 76.

²⁵ C. Cekiera, *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Warszawa 1993, s. 25.

sprzyjających rozwojowi uzależnienia. Należą do tego „rodziny, które reprezentują bardzo silnie konsumpcyjny styl życia, nie przekazują dojrzałej oraz prawidłowej hierarchii wartości, w których praca zawodowa niekorzystnie wpływa na relacje pomiędzy jej członkami. Są to także rodziny, w których rodzice cechują się postawami nadopiekuńczymi oraz odznaczają się brakiem równowagi i silnymi problemami emocjonalnymi”²⁶.

Ostatnim omawianym czynnikiem sprzyjającym powstaniu jak również rozwojowi uzależnień są czynniki duchowe, czyli egzystencjalne potrzeby człowieka. M. Dziewiecki zaznacza tutaj rolę kryzysu w życiu człowieka oraz braku odpowiedzi na pytania kim jest, dokąd zmierza, a także jakie są nadrzędne cele jego istnienia. Zaznacza on również kryzys systemu wartości oraz brak dojrzałej postawy w stosunku do siebie oraz swojego życia²⁷. Zadaniem uzależnienia w przypadku czynników duchowych jest neutralizowanie świadomości braku celów, cierpienie, znieczulenie oraz wypełnienie poczucia pustki²⁸.

Do głównych rodzajów uzależnień należy zaliczyć uzależnienia fizyczne, psychiczne i społeczne. Poszczególne rodzaje uzależnień występować mogą samodzielnie bądź równolegle. W zależności od rodzaju wywołują również określone objawy – fizyczne lub psychiczne.

Definicja uzależnienia fizycznego wskazuje, że jest to nabyta silna potrzeba stałego zażywania jakiejś substancji, odczuwana jako szereg dolegliwości fizycznych (np. bóle, biegunki, uczucie zimna, wymioty, drżenia mięśni, bezsenność). Zaprzestanie jej zażywania (odstawienie) prowadzi do wystąpienia zespołu objawów, które określa się jako zespół abstynencyjny (zespół z odstawienia). W leczeniu stosowana jest detoksykacja, czyli odtrucie²⁹. W przypadku tego typu uzależnienia mogą wystąpić u osoby uzależnionej następujące objawy:

- zaczerwienione lub szkliste oczy,
- rozszerzone źrenice,
- nagłe zmiany wagi,
- problemy ze snem lub zbyt długie spanie
- nieczysty, niechlujny wygląd,
- słaba koordynacja ruchowa,
- zmieniony zapach ciała.

²⁶ M. Dziewiecki, *Rola Kościoła w wychowaniu do wolności w kontekście integralnego spojrzenia na profilaktykę*, „Studia nad Rodziną”, 2008, nr 2, s. 111-122.

²⁷ M. Dziewiecki, *op. cit.*, s. 111-122.

²⁸ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 147.

²⁹ www.wikipedia.pl (dostęp z dnia: 17.04.2023 r.).

Uzależnienie psychiczne, znane też jako *psychologiczne*, to nabyta silna potrzeba stałego wykonywania jakiejś czynności lub zażywania jakiejś substancji, której niespełnienie jednak nie prowadzi do poważnych fizjologicznych następstw³⁰. Uzależnienie psychiczne odznacza się następującymi cechami:

- obniżenie przyjemności związanej z przyjmowaniem substancji;
- nadmierna obsesja brania oraz natręctwa myślowe;
- samooszukiwanie się, a także usprawiedliwianie swojego postępowania;
- fizyczne wyniszczenie, a także brak zainteresowania środowiskiem, które nie są związane z określoną substancją³¹.

Istotę tego uzależnienia stanowią silne oddziaływania danej grupy na jednostkę, które w bezwzględny sposób respektują panujące w niej zasady oraz obowiązujące zwyczaje. Osoba uzależniona rezygnuje z wcześniejszych aktywności, przez co porzuca dotychczasowe role społeczne³².

Komitet Ekspertów Światowej Organizacji Zdrowia przyjął w 1957 r. następującą definicję narkomanii: „jest stanem zatrucia okresowego lub chronicznego spowodowanym powtarzającym się przyjmowaniem narkotyków w postaci naturalnej lub syntetycznej. To pojęcie narkomanii nie objęło wszystkich stanów, związanych z używaniem środków psychoaktywnych. Dotyczy tylko użycia klasycznych narkotyków. Obecnie w użyciu są takie pojęcia jak: „toksykomania”, „farmakomania”, „lekozależność”. Ten ostatni termin został wprowadzony przez Komitet Ekspertów Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) w 1968 roku dla określenia „...stanu psychicznego, a czasem fizycznego wywołwanego interakcją między żywym organizmem a lekiem charakteryzującym się reakcjami behawioralnymi i innymi, które zawsze obejmują przymus okresowego lub ciągłego przyjmowania leku w oczekiwaniu na jego efekt natury psychicznej.” Natomiast ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii definiuje narkomanię jako stałe lub okresowe używanie w celach innych niż medyczne środków odurzających, substancji psychotropowych, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych, w wyniku czego może powstać lub powstało uzależnienie od nich³³.

³⁰ www.wikipedia.pl (dostęp z dnia: 17.04.2023 r.).

³¹ H. Sęk, *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003, s. 273.

³² <http://wsse.krakow.pl/strona/attachments/article/259/Problem%20uzaleznien%20%20podstawowe%20informacje.pdf> (dostęp z dnia: 23.03.2023 r.).

³³ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (tj. Dz. U. 2023, poz. 172 z późn. zm.)

Do głównych czynników mających wpływ na pojawienie się i rozwój zjawiska narkomanii należy zaliczyć:

- podaż narkotyków
- wzorce kulturowe
- wzorce społeczne
- model reakcji prawnych
- model i efektywność profilaktyki
- skala zjawiska innych patologii społecznych
- obecność czynnika w najbliższej rodzinie

Problem szybko narastającej narkomanii dotyczy przede wszystkim osób młodych. Do głównych powodów uzależnienia od narkotyków wśród młodzieży należy zaliczyć m.in.:

- osłabienie systemów społecznej wartości młodych ludzi
- wzrost dostępności do narkotyków
- trendy w kulturze masowej
- poczucie destabilizacji
- poczucie bezpieczeństwa społecznego³⁴.

Jak wskazano w pracy *Young People and Drugs – Care and treatment*, istnieją wyraźne czynniki ryzyka rozwoju narkomanii wśród młodzieży. Zalicza się do nich:

- środowisko wychowawcze (socjalizacyjne)
- występowanie narkomanii w środowisku szkolnym
- status społeczny
- kontakt ze środowiskiem kryminogennym
- szanse życiowe (perspektywy)
- poziom akceptacji narkotyków; wiedzę o konsekwencjach zażywania narkotyków; stan profilaktyki narkotykowej³⁵.

Substancje uzależniające – jak wpływają na organizm?

W dalszej części artykułu przedstawiono działanie dwóch wybranych substancji uzależniających tj. nikotyny oraz alkoholu z uwagi na dość

³⁴ R. Czerwieniec-Grzesiuk, M. Frącek, *Problemy narkomanii wśród młodzieży. Profilaktyka przeciwdziałania narkomanii*, Zamość 2001, s. 3.

³⁵ *Young People and Drugs – Care and Treatment* Warsaw 2006: Council of Europe, s. 12 i nast.

powszechny dostęp do tych środków przez młodzież, pomimo wprowadzonego ustawą zakazu sprzedaży alkoholu młodzieży poniżej 18 roku życia. Poza nikotyną i alkoholem do substancji uzależniających zalicza się: opioidy, barbiturany i niektóre steroidy.

Uzależnienie od nikotyny może mieć charakter fizyczny lub psychiczny. Należy podkreślić, iż uzależnienie farmakologiczne od nikotyny odnosi się do konieczności utrzymania odpowiednich jej stężeń w surowicy krwi, z kolei uzależnienie behawioralne jest bardziej złożone. Zależy głównie od czynników psychologicznych, środowiskowych, kulturowych oraz czynników społecznych³⁶. Zespół uzależnienia od nikotyny to choroba, którą opisano w klasyfikacji ICD-10. Nikotyna jest substancją o działaniu psychoaktywnym i związkiem chemicznym silnie oddziałującym na ośrodkowy układ nerwowy, co oznacza, że może mieć wpływ na zmiany nastroju, postrzegania i zachowania, ponieważ oddziałuje na receptory nikotynowe zlokalizowane w mózgu. Dlatego też nikotyna jest substancją silnie uzależniającą. Pod względem zespołu uzależnienia od nikotyny wyróżnić można następujące objawy:

- silna potrzeba przyjmowania nikotyny oraz trudności kontrolowania tego zachowania;
- uporczywe używanie tytoniu wbrew szkodliwym skutkom;
- przedkładanie przyjmowania nikotyny ponad inne zobowiązania;
- występowanie objawów tzw. zespołu abstynencyjnego, jak głód tytoniu, złe samopoczucie, osłabienie organizmu, lęk, drażliwość, bezsenność, wzmożony apetyt, zwiększony kaszel, trudności koncentracji³⁷.

Do głównych konsekwencji zażywania nikotyny zalicza się:

- wzrost ryzyka zachorowania na choroby układu sercowo-naczyniowego,
- zachorowanie na nowotwory złośliwe, w tym płuc, gardła, krtani i jamy ustnej,
- wystąpienia chorób układu oddechowego,
- pojawienia się zaburzeń w przebiegu ciąży³⁸.

³⁶ J. Samochowiec, D. Rogoziński, A. Hajduk, A. Skrzypińska, G. Arentowicz, *Uzależnienie od tytoniu a motywacja do zerwania z nałogiem – badanie sondażowe palących studentów z wrocławskich uczelni wyższych* = *Uzależnienie od tytoniu a motywacja do zerwania z nałogiem – badanie sondażowe palących studentów z wrocławskich uczelni wyższych*, „Journal of Education, Health and Sport”, Rocznik 2016, tom 6, numer 11, s.324.

³⁷ J. Samochowiec, D. Rogoziński, A. Hajduk, A. Skrzypińska, G. Arentowicz, op. cit., s. 325-326.

³⁸ <https://view.genial.ly/5ee07eb166ec3e0d89f62a06/presentation-nikotynizm> (dostęp z dnia: 07.09.2023 r.).

Kolejnym rodzajem uzależnienia wśród młodych ludzi jest uzależnienie od alkoholu. Napoje alkoholowe są najbardziej rozpowszechnioną substancją psychoaktywną wśród młodzieży. W przypadku tego rodzaju uzależnienia, wskazać można trzy główne grupy powodów uzależnień młodzieży od tej substancji, tj.:

- ucieczka, celem zapomnienia swych kłopotów, redukcji napięcia, ogólnej poprawy nastroju oraz odprężenia się;
- towarzystwo, uprzejmość bądź okazja poszukiwanie przyjemności³⁹.

Powodem tego typu zachowań mogą być następujące czynniki:

- wyraźny spadek zainteresowań
- frustrację, napady złości i wrogość
- problemy w szkole, zarówno z nauką, jak i z zachowaniem
- unikanie kontaktu z rodziną i ukrywanie szczegółów na temat życia poza domem
- częste huśtawki nastroju i popadanie ze skrajności w skrajność – od nadmiernego pobudzenia do apatii
- zmianę zwyczajów w jedzeniu i spaniu, np. zmniejszenie lub zwiększenie apetytu, późniejsze wstawanie lub chodzenie spać
- wyczuwalny zapach alkoholu, zaczerwienione oczy, nieobecne spojrzenie;
- brak dbałości o wygląd i higienę osobistą
- większe potrzeby finansowe, ukrywanie szczegółów na temat przeznaczenia kieszonkowego, podbieranie pieniędzy, przywłaszczanie reszty z zakupów
- rozdrażnienie i zdenerwowanie w przypadku pytań o nowych przyjaciół i znajomych⁴⁰.

Psychologiczne konsekwencje nadużywania alkoholu, wynikają z niekorzystnego działania etanolu na ośrodkowy układ nerwowy⁴¹. Alkohol upośledza procesy logicznego myślenia i zapamiętywania, ogranicza możliwość uczenia się i nawet niewielka jego ilość osłabia wzrok, słuch oraz precyzję ruchów⁴². Spośród skutków wczesnego alkoholizmu wyróżnić należy m.in.

³⁹ A. Wojtyła, I. Bojar, P. Biliński, op. cit., s. 571.

⁴⁰ <https://uzaleznienia-terapia.pl/blog/alkoholizm-wsrod-mlodziezy> (dostęp z dnia: 31.03.2023 r.).

⁴¹ <https://uzaleznienia-terapia.pl/blog/alkoholizm-wsrod-mlodziezy> (dostęp z dnia: 09.09.2023 r.).

⁴² <https://uzaleznienia-terapia.pl/blog/alkoholizm-wsrod-mlodziezy> (dostęp z dnia: 09.09.2023 r.).

- brak sprawności intelektualnej
- zaburzenia koncentracji
- zaburzenia pamięci
- wzmożoną drażliwość
- pobudliwość
- skłonność do agresji i irytacji
- obniżoną aktywność psychiczną
- problemy w nauce
- niezdyscyplinowanie
- problemy wychowawcze
- upośledzone funkcjonowanie społeczne⁴³.

E. M. Jellinka traktuje alkoholizm jako proces chorobowy, w którym defekt fizyczny stopniowo powiększa się wraz z upływem czasu i ze wzrostem konsumpcji alkoholu. Wspomniany autor wyodrębnił 5 głównych typów alkoholizmu:

- alkoholizm alfa – psychiczne uzależnienie;
- alkoholizm beta – pojawienie się komplikacji fizycznych, a w pewnych wypadkach uzależnienia fizycznego;
- alkoholizm gamma – wytworzenie się tolerancji na alkohol, co z kolei powoduje, że alkoholik spożywa go w coraz większych ilościach;
- alkoholizm delta – stale wzrastający poziom alkoholu we krwi i niezdolność do powstrzymania się od picia przez dłuższy okres;
- alkoholizm epsilon – okresowe picie znacznych ilości alkoholu⁴⁴.

Alkoholizm w Polsce jest poważnym problemem i obejmuje swoim zasięgiem coraz szersze kręgi społeczne. Niepokojącym zjawiskiem jest jego występowanie również w środowisku szkolnym i spożywanie przez osoby małoletnie. W takich przypadkach zachodzi konieczność podjęcia intensywnych działań profilaktycznych i edukacyjnych mających na celu zwiększenie świadomości młodzieży co do zagrożeń jakie za sobą niesie tego typu uzależnienie.

Analiza różnych rodzajów uzależnień wśród dzieci i młodzieży prowadzi do postawienia pytania, czy występuje związek pomiędzy uzależnieniem a przestępczością nieletnich? W pierwszej kolejności należy jednak

⁴³ <https://uzaleznienia-terapia.pl/blog/alkoholizm-wsrod-mlodziezy> (dostęp z dnia: 31.03.2023 r.).

⁴⁴ P. G. Zimbardo, Ruch FL. Psychologia i życie, Warszawa 1994, s. 449.

wyjaśnić, że w literaturze funkcjonuje pogląd w myśl którego, nieletni nie popełniają przestępstw ale dokonują czynów karalnych, które wyczerpują znamiona przestępstw wskazanych w określonych ustawach, w tym w Kodeksie karnym. Szerokie spojrzenie na ten temat prezentuje T. Hanausek, który w następujący sposób odnosi się do wskazanego pojęcia: „Dojrzałość jest jednym z istotnych warunków zdolności podmiotu do zawinienia. Nieletniość jest zatem okolicznością wyłączającą winę, a tym samym przestępstwo. Nieletni może zatem naruszyć prawo, dopuszczać się czynów bezprawnych, które gdyby były popełniane przez dorosłych podlegałyby ukaraniu”⁴⁵. Niemniej jednak liczne opracowania i badania prowadzone w omawianym temacie świadczą o tym, że posługiwanie się określeniem „przestępczość nieletnich” jest właściwe. Istotną zmianę w zakresie karalności nieletnich wprowadza z dniem 1 października 2023 r. nowelizacja Kodeksu karnego, która obniża wiek sprawcy z 15 do 14 lat w przypadku popełnienia przez niego czynu zabronionego określonego w art. 148 § 2 lub 3⁴⁶. Natomiast w przypadku czynów, o których mowa w art. 10 §2 ustawodawca utrzymał granicę wieku 15 lat.

Odpowiedź na postawione powyżej pytanie nie jest jednoznaczna. Nie każde uzależnienie prowadzi do przestępstwa, ale określone zachowanie może być przejawem demoralizacji i społecznego wykołajenia. W przypadku narkomanii może być ona czynnikiem, który generuje pewne zachowania przestępcze, ale nie koniecznie dotyczy tylko osób uzależnionych. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii⁴⁷ w art. 58 wskazuje: „Kto, wbrew przepisom ustawy, udziela innej osobie środka odurzającego lub substancji psychotropowej, ułatwia albo umożliwia ich użycie albo nakłania do użycia takiego środka lub substancji, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.” Adresatem normy prawnej w tym przypadku jest każdy kto wprowadza do obrotu zabronione środki, sam niekoniecznie będąc od nich uzależnionym. Podobnie w przypadku ustawy z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi⁴⁸, w której to w art. 15 wprowadzony został zakaz sprzedaży i podawania napojów alkoholowych osobom do lat 18.

⁴⁵ T. Hanausek, *Problemy etiologii tak zwanej przestępczości nieletnich*, Kraków 2000, s. 10.

⁴⁶ Nowe brzmienie dodanego § 2a w art. 10 K.K. wejdzie w życie z dn. 1.10.2023 r. (Dz. U. z 2023r. poz. 403).

⁴⁷ (tj. Dz. U. 2023. poz. 172 z późn. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii zm.).

⁴⁸ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (tj. Dz. U. 2023. poz. 165 z późn. zm.).

Co istotne, akt prawny regulujący zasady odpowiedzialności nieletnich czyli ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich⁴⁹ nie posługuje się pojęciem „osoba uzależniona”. Ustawodawca w art. 4 ust. 1 cyt. aktu wskazał jednak okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego tj.: używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia. Są to zachowania naganne, często szkodliwe społecznie. Można więc przyjąć, że pojęcie demoralizacji jest pojęciem szerszym i obejmuje swoim zakresem również pojęcie uzależnienia, które jest rodzajowo różne.

Według B. Hołysza podstawowymi bodźcami, które determinują przestępczość nieletnich są:

- chęć zdobycia pieniędzy lub innych korzyści materialnych,
- zaimponowanie innym,
- namowa kolegów bądź dorosłych osób,
- chęć przebywania i realizowania się w grupach nieformalnych,
- powielanie wzorców i zachowań mających swoje źródło w domu rodzinnym,
- poczucie bezkarności za wcześniejszą działalność przestępczą,
- poszukiwanie akceptacji, gdy nie można znaleźć oparcia i poczucia bezpieczeństwa wśród rodziców i opiekunów⁵⁰.

Nie różnią się one znacząco od determinantów uzależnień. Można więc przyjąć, że są one rezultatem tych samych warunków społecznych.

Zakończenie

Celem niniejszej artykułu było przedstawienie najczęściej występujących uzależnień wśród młodzieży oraz ich związku z popełnianymi przez nich przestępstwami. Analiza literatury dała podstawę do sformułowania tezy, zgodnie z którą, główną przyczyną występowania uzależnień wśród młodzieży uczącej się jest nieprawidłowa relacja rodzinna i środowiskowa w której uczeń funkcjonuje. Relacja ta może skutkować zachowaniami przestępczymi. Niestety, poza przestępstwami komunikacyjnymi, brak jest kompleksowych opracowań oraz danych statystycznych w zakresie popełnionych przez nieletnich sprawców czynów zabronionych z uwzględnieniem rodzaju uzależnienia i wieku, co uniemożliwia kompleksowe

⁴⁹ Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz. U. 2022, poz. 1700 z późn. zm.).

⁵⁰ B. Hołyst, Kryminologia, Wyd. PWN, Warszawa 2001, s. 450.

przedstawienie problemu. Niemniej jednak otwiera to drogę do dalszych badań.

Do najczęstszych przyczyn uzależnienia od alkoholu, nikotyny czy narkotyków zaliczyć należy wpływ grupy rówieśniczej, wychowanie w rodzinie dysfunkcyjnej, brak alternatywnych możliwości rozwiązania problemów czy też zwykłą ciekawość. Biorąc pod uwagę wskazane przez J. Chodkiewicza i Z. Juczyńskiego czynniki chroniące młodzież przed uzależnieniem⁵¹, można przyjąć, że naruszenie któregośkolwiek z nich, może prowadzić do uzależnienia. Tym samym teza stanowiąca, że główną przyczyną występowania uzależnień wśród młodzieży uczącej się jest nieprawidłowa relacja rodzinna i środowiskowa, w której uczeń funkcjonuje została potwierdzona. Powyższe bodźce przeważnie wywoływane są niezaspokojeniem podstawowych potrzeb dziecka, takich jak miłość, potrzeba akceptacji czy zapewnienia poczucia bezpieczeństwa oraz właściwych warunków materialnych.

Jakość relacji rodzinnych i funkcjonowanie życia rodzinnego mają też istotny wpływ na podejmowanie przez młodych ludzi zachowań ryzykownych związanych z przestępczością. Rodzina jest uznanym predykatorem zachowań przestępczych w przyszłości, a elementami mającymi na to wpływ są: zaniedbania wychowawcze, brak konsekwencji w wychowaniu lub nadmierna surowość, brak czasu dla dziecka i brak kontroli nad sposobem spędzania przez nie czasu, w tym brak wiedzy o jego kolegach i przyjaciółach⁵².

⁵¹ J. Chodkiewicz, Z. Juczyński, *Problem używania środków psychoaktywnych przez młodzież. Badania uczniów szkół łódzkich*, http://www.ipin.edu.pl/ain/archiwum/2002/4/AiN_4-2002-03.pdf (dostęp: 17.04.2023)

⁵² A. Skrodzka, K. Kowalcuk, *Analiza zachowań ryzykownych młodzieży* [w:] *Współczesny wymiar uzależnień* red. A. Kułak – Bejda, N. Waszkiewicz, Wyd. I, Białystok 2020, s. 57

Bibliografia

- Cekiera C., *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Warszawa 1993.
- Czerwieniec-Grzesiuk R, Frącek M., *Problemy narkomanii wśród młodzieży. Profilaktyka przeciwdziałania narkomanii*, Zamość 2001.
- Gaś Z.B., *Rodzina a uzależnienia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1994.
- Griffiths M., *Gry i hazard. Uzależnienia dzieci w okresie dorastania*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004.
- Dziewiecki M., *Rola Kościoła w wychowaniu do wolności w kontekście integralnego spojrzenia na profilaktykę*, „Studia nad Rodziną”, Nr 2, 2008.
- Jędrzejko M., Neroj A., Wojcieszek K. A., Kowalewska A., *Teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, [w:] Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych, M. Jędrzejko (red.), Warszawa 2009.
- Chodkiewicz J., Juczyński Z., *Problem używania środków psychoaktywnych przez młodzież. Badania uczniów szkół łódzkich*. http://www.ipin.edu.pl/ain/archiwum/2002/4/AiN_4-2002-03.pdf (dostęp: 17.04.2023).
- Kostowski W., *Podstawowe mechanizmy i teorie uzależnień*, 139 Alkoholizm i Narkomania, Tom 19, Nr 2, 2006.
- Khantzian E.J., *The self-medication hypothesis of substance use disorder: a reconsideration and recent application*. Harvard Review of Psychiatry, Nr 5, 1997.
- Majchrzak P., Ogińska-Bulik N., *Uzależnienie od Internetu*, Wyd. Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2010.
- Majkowski W., *Społeczny kontekst uzależnień*, [w:] „Studia nad Rodziną”, 2000, Nr 2.
- Merton R.K., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Olearczyk T.E., *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, Kraków 2007.
- Pospyszyl I., *Patologie społeczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Petrykowska M., *Patologia społeczna próba – definicji problemu*, [w:] M. Jędrzejko (red.), *Patologia Społeczna*. Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Rogała-Obłąkowska J., *Przyczyny narkomanii. Wyjaśnienia teoretyczne*. Warszawa 1999, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sęk H., *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003.
- Zajączkowski K., *Uzależnienia od substancji psychoaktywnych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2003.

Wojtyła A., Bojar I., Biliński P., *Problem spożywania alkoholu wśród młodzieży w Polsce*, „Medycyna Ogólna”, 2010, 16 (XLV), Nr 4.

Young People and Drugs – Care and Treatment Warsaw 2006: Council of Europe,

Samochowiec J., Rogoziński D., Hajduk A., Skrzypińska A., Arentowicz G., *Uzależnienie od tytoniu a motywacja do zerwania z nałogiem – badanie sondażowe palących studentów z wrocławskich uczelni wyższych = Uzależnienie od tytoniu a motywacja do zerwania z nałogiem – badanie sondażowe palących studentów z wrocławskich uczelni wyższych*, „Journal of Education, Health and Sport”, Rocznik 2016, tom 6, Nr 11.

Skrodzka A., Kowalczyk K., *Analiza zachowań ryzykownych młodzieży* [w:] *Współczesny wymiar uzależnień*, red. A. Kułak – Bejda, N. Waszkiewicz, Wyd. I, Białystok 2020.

Zimbardo P.G., Ruch F.L. *Psychologia i życie*. Warszawa 1994.

Akty prawne:

Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (tj. Dz. U. 2023, poz. 172 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz. U. 2023, poz. 289).

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (tj. Dz. U. 2023, poz. 165 z późn. zm.).

Źródła internetowe:

<http://wsse.krakow.pl/strona/attachments/article/259/Problem%20uzaleznien%20%20podstawowe%20informacje.pdf> (dostęp z dnia: 23.03.2023 r.).

<https://uzaleznienia-terapia.pl/blog/alkoholizm-wsrod-mlodziezy> (dostęp z dnia: 31.03.2023 r.).

<https://uzaleznienia-terapia.pl/blog/alkoholizm-wsrod-mlodziezy> (dostęp z dnia: 31.03.2023 r.).

<http://www.osrodekjacki.pl/?id=12> (dostęp z dnia: 13.03.2023 r.).

<https://www.arka.lubin.pl/artykuly/mlodziez-i-droga-do-uzaleznienia/przyczyny-powstawania-uzaleznien-u-dzieci-i-mlodziezy/> Przyczyny powstawania uzależnień u dzieci i młodzieży, (dostęp z dnia: 24.03.2023 r.).

<http://www.wikipedia.pl> (dostęp z dnia: 17.04.2023 r.).

<https://view.genial.ly/5ee07eb166ec3e0d89f62a06/presentation-nikotynizm> (dostęp z dnia: 07.09.2023 r.)

